

CSÖRSZ RUMEN István

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, ELKH
Budapest, Magyarország
csorsz.rumen.istvan@abtk.hu

JOB B A PÁSZTORBOTOM A KORONÁNÁL

A pásztorok képe a 18–19. századi magyar népszerű irodalomban¹

Moj pastirski štap bolji je od krune

Slika pastira u popularnoj mađarskoj književnosti 18. i 19. veka

My Shepherd Stick is Better than the Crown

The image of the shepherd in 18th-19th century Hungarian popular literature

A 18. századi magyar irodalomban egyre gyakoribb motívum a pásztoroké. Ez egyaránt összefügg a konszolidálódó mezőgazdasági viszonyokkal és a soknemzetiségű ország gazdag pászorkultúrájával, például a szlovák és román hegyi pásztorokdás jobb megismerésével. Az antik toposzok és a valóságos néprajzi élmények sajátosan keveredtek s váltak az új irodalom kellékeivé. A 19. század elejétől a ponyvairodalom is segítette e motívum terjedését, főleg zsánerdalok, köztük Édes Gergely és Mátyási József gulyásnótái, Vitkovics Mihály pásztorodai, később Petőfi Sándor pusztai tematikájú versei. A korai betyárballadák hősei eredetileg szintén csikósok és gulyások, csak később lépnek a rablók útjára. A tanulmány a pásztorok magyar irodalmi ábrázolását szeretné árnyalni néhány fő motívum elemzésével.

Kulcsszavak: pásztorokdás, magyar közköltészet, ponyvairodalom, betyárok, 18–19. század

A 18. századi magyar populáris irodalomban a pásztormotivika három, egymással intenzív kapcsolatban álló területen gazdagodott:

¹ A tanulmány angol nyelvű előadásként hangzott el a Visegrad Fund 2021. március 23–24-én tartott, *Portraying Countryside in Central European Literature* című konferenciáján, az Ostravai Egyetem szervezésében. Fő célja, hogy e szerteágazó témát a külföldi kutatók számára is áttekinthetővé tegye. A magyar változat csak kis mértékben hosszabb ennél, s elsődleges feladatának a témakör vázlatos összefoglalását tekintti. Az idézett szövegek kritikai és forráskiadásai számos további filológiai adat található, ezeket itt mellőzzük. A tanulmány a *Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820* Lendület-kutatócsoport keretében készült.

- 1) antik, bukolikus pásztorfigurák Vergilius eclogái nyomán;
- 2) a karácsonyi dramatikus játékok és szokásdalok rokkó pásztorai (iskolai színjátkozás, cseh és szlovák pásztormisék magyar változatai stb.);
- 3) a 18–19. századi valóságos pásztorok zsánerfigurái.

A pásztorok idealizált képét kétségkívül az ókorból örököltük. Nem véletlen, hogy az ókori írók úgy tekintettek rájuk, mint valamely aranykor túlélőire: a pásztorkodó társadalmak világszerte a legarchaikusabbak közé tartoznak. Az antik görög–római istenek pásztori környezete (lásd a marhatolvaj Hermész történetét) ugyanezt a magas presztízst érezteti még évezredek át. Mivel a pásztorkodás nem igényelt számottevő technológiai fejlesztést, évszázados módszerekkel lehetett űzni e mesterséget a későbbi, szervezettebb gazdálkodási formák között is. Egyszerűsítve: a társadalom mással foglalkozó állattulajdonosai helyett a mindenkori pásztorok biztosították az állatok fejlődését, szaporodását, így értékük fenntartását. Ez a szerepkör archaikus, mégis modern, hiszen a szolgáltatás egyik formáját jelenti. A pásztorok a társadalom peremén, jórészt a természetben éltek, s egyfajta mikrotársadalmat alkottak, saját érdekeik védelmére gyakran szövetkezniük kellett egymással, de együttműködtek más csoportokkal, rablókkal, betyárokkal, lázadó bujdosókkal is. A társadalmon kívüli lét a pásztorok nézőpontját is formálta, hiszen a gyorsuló gazdaság és kultúra hatásaitól távolabb éltek, ugyanakkor munkájuk nélkülözhetetlen volt, sőt sok egyéb információval rendelkezettek, amelyekért a közösség vagy az ellenség hálával tartozott. Közismert példák: az Ithakába hazatérő Odüsszeusz egykori kondása, Eumaios ismeri fel; a bolondozó pásztorok végül hasznos tanácsokkal látják el a középkori francia mesék hőseit, például az egymást kereső Aucasint és Nicolete-et. Mindentudók, bizalmatlanok, mégis irigylésre méltók. A falvakban-városokban élő, egymást szüntelenül megfigyelő és kontrolláló emberek számára már Vergilius korában ellenvilágot jelentett a magányos pásztorélet egyszerűsége. Az eclogák pásztorai az ártatlan örömök (evés-ivás, zene és költészet, távoli szerelem) mellett elmélkedő karaktert kaphatnak. Vergilius IV. eclogájában szinte látnokként jövendölik meg a Messiás – eredeti értelmezés szerint Augustus császár – érkezését.

E motívum fontos párhuzamot rejt a zsidó–keresztény hagyománnyal. Dávid király sorsát évezredek családi szokás pecsételte meg: gyerekként azért kellett juhokat őriznie, mert nem ő volt a legidősebb testvér (1Sám 11, 16). S mégis ő emelkedett a királyi trónra, ahogy a szimbolikus utódát, Jézust elsőként meglátogató és megajándékozó betlehemi pásztorok is elsőként nyerik el a Messiás kegyelmét (Lk 2, 8–20). A pásztori sors Dávid 23. zsoltárában szintén kölcsönös küldetés: „az Úr az én őriző pásztorom” – s én magam is pásztorként élek boldog

reménységben. E gondolat, összefonódva a bukolikus pásztorok sokszor felidézett képével, évszázadokra meghatározta a pásztorokról szóló irodalmi alkotásokat.

A közép-európai pásztorokultúra régi századairól keveset tudunk, de egy fontos jelképet a rómaiaktól örököltünk. Pannonia provincia ugyanis a közhi-eedelem szerint Pánról, római nevén Faunusról kapta a nevét – ez nem feltétlenül igaz, de a toposzt az újkorban is ismerték. Márpedig a kecskelábú, pánsípot fújó görög isten egyúttal a Dunántúlt is pásztori vidékké szenteli. A középkori magyar kultúrában viszonylag kevés pásztori tematikával találkozunk, s majd csak a reneszánsz korban figyelhetjük meg a pásztorélet jelképpé emelkedését, ahogy egész Európában. Nálunk azonban az irodalom motívumkincsébe ekkor még ritkán kerül be. A legnagyobb magyar reneszánsz költő, Balassi Bálint a *Szép magyar komédia* fordításakor maga is *vitész ifjú*ként említi az olasz eredetiben (Cristoforo Castelletti: *Amarilli*, 1587) szereplő szerelmes pásztorokat: magyar viszonyok közt a mediterrán pásztoridill a végvári életformával tűnik rokoníthatónak (Szentmártoni Szabó 2004, 55). Egyetlen pásztorfigura marad meg, a komikus és trágár Dienes, neki azonban már az eredetiben is a faragatlanságán nevetetett a közönség. A 17. század végéig alig látjuk nyomát magyar irodalmi jelenlétüknek néhány karácsonyi éneken, illetve az első magyar betlehemes játék (Kilián 2017, 75–114)² Vergiliustól vett pásztornevein kívül.

Egy kivétel mégis akad: a magyar marhapásztorok, a *hajtók*, ismertebb néven a *hajdúk*, akik Magyarországról akár Nürnbergig elhajtották a gulyákat. Ők a magyar néplélek megtestesítőjeként szerepelnek a nyugati szemtanúk leírásaiban: vad, őserejű, katonás karakterű férfiak, akik nagy kockázatot vállalva terelték sok mérföldön át hatalmas és veszélyes állataikat. Akrobatikus, néha fegyverrel járt táncaik, a *hajdútáncok*, illetve régies-egzotikus dudazenéjük nagy hatással volt a 16–17. századi német muzsikusokra, több ilyen dallamot megörökítettek. A hajdúk azonban a pásztorársadalomnak eleve elkülönülő, mozgékony csoportja voltak, afféle szabadkatonaként is alkalmazhatók. Hamarosan köznemesi előjogokat kaptak, Bocskai István erdélyi fejedelem hatalmi bázisát erősítették, később eredeti szakmájuktól eltávolodva a vármegyei hajdúkat a rendfenntartó erőkhöz sorolták át. A hajdúk kései leszármazottja, Arany János több művében megemlékezett róluk, de pásztori múltjukat nem említve.

A 18. században jelentős változás következett be. Egyrészt a török hódoltság utáni Magyarország távolabbi vidékei közt is könnyebbé vált a kommunikáció, s a nemzetiségek betelepülése nyomán a magyarok számos új mezőgazdasá-

² A töredékesen fennmaradt karácsonyi játék valószínűleg Dengeleghy Bíró Péter munkája, s Alvincen mutathatták be. A *Várad*i betlehemes névadás oka, hogy Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdász egyik kiadványának kötéstáblájából áztatták ki. A forrást Turócszentmártonban őrzik. A betlehemi pásztorok nevei: Menalchas, Tityrus, Daphnis, Meliseus, Dametas, Camillus és Pan.

gi, ipari, művészeti stb. jelenséggel találkoztak, amelyek korábban nem voltak jellemzők az adott régióra. Másrészt az elit kultúra is sok, pásztori vonatkozású elemmel gazdagodott. Az olasz és francia rokokó műveltségben elterjedt falusi- és pásztori motívumok szerepe ekkorra már rögzült; mindig az udvari vagy városi életmód intrikáitól mentes, romlatlan életmódra utalt a képzőművészeti, zenei és irodalmi alkotásokban. Különösen erősen hatottak a magyar nyelvű költészetre Faludi Ferenc eclogái, amelyekben a vergiliusi pásztorok magyar tájszavakat használnak, s a dunántúli, főleg Bakony környéki tájat emlegetik. Természetesen keveredhettek is a hatások, így például a karácsonyi pásztorműserek, a dramatikus iskolai és népi szokások (főként a betlehemes játékok) gyakran magukba fogadták a bukolikus motívumokat, a Vergiliustól eredő pásztorneveket: Tityrus, Daphnis, Menalchas stb. Éppígy nyomot hagyott térségünkben a nyugati barokk zenében is elterjedt *pastorale* hangzás (duda és havasi kürt imitációja).³

A felsorolt kulturális elemek mind éreztették hatásukat a 18–19. századi magyar közköltészetben. Itt csak vázlatos áttekintésre van mód és idő, de a téma megérdemli, hogy egyszer majd összehasonlítsuk egyes szövegek vagy műfajok magyar, szlovák, cseh, délszláv vagy román változatait, időbeli és tartalmi eltéréseit, illetve felbukkanásukat a későbbi népköltészetben. Tény ugyanis, hogy a pásztorélet motívumai, különösen a havasi juhászok szereplése a szlovák és román népköltészetben sokkal gyakoribb, mint a magyarban, ahol jellemzőbb a gulyások és csikósok, azaz a pusztai pásztorok megjelenése. Ám még így is vannak párhuzamok a pásztorok és távoli típusainak irodalmi ábrázolásában. Fontos azonban előrebecsátanunk, hogy az alább bemutatandó szövegcsaládok egytől egyig *külső* nézőpontúak, a közköltészetet művelő alsó értelmiségiek (diákok, alsópapság stb.) és néhány, névről ismert költő alkotásai. Semmiképp sem a pásztorok vagy a falusi társadalom álláspontját tükrözik tehát, inkább az őket szemlélő, sorsukat irigylő vagy velük együttérző írókét. A közköltészet ritkán alanyi szemléletű; a referencialitás, az oktató szándék (*didaxis*) vagy akár a propaganda nélkülözhetetlen elemek voltak e hagyományban. Ennek tudatában tekintsünk tehát az idézett szövegekre, hiszen már saját korukban sem a néprajzi vagy szociografikus olvasatuk volt az elsődleges, hanem a mentalitást formáló, mára mentalitástörténetté vált szempontjaik.

A legismertebb 18. századi magyar közköltészeti pásztoréneke a *Juhászok éneke* vagy a *Pásztorélet* címet viseli, egy alkalommal: *Cantus Corydonis* (RMKT XVIII/14, 192. sz., 46 variáns). Latin és magyar versszakok váltakoznak benne, kezdő sora: *Si quis vivit jucundus*, illetve *Ha gyönyörűségesen él valaki*.

³ A két legismertebb magyar pásztoréneket a morva származású, szlovák anyanyelvű ferences barát, Juraj Zrunek (Zrunek György) komponálta 1766–67-ben. Szlovák változatuk Zsolnán készült, a magyar átdolgozás Gyöngyösön. Közös kritikai kiadásukat lásd Kilián 2017, 547–752.

Már az 1740-es években felbukkan, valószínűleg az erdélyi protestáns kollégiumokban született, talán egy iskolai színjáték betétdala volt eredetileg. Az 1760-as évektől országosan elterjedt, Debrecentől a Dunántúlon át Alsókubinig sokfelé felbukkan az 1840-es évekig. Ponyván és kalendáriumban is megjelent 1810 körül, immár csak magyar strófákkal. Egyszerű rokokó dallama a népzeneig nyomon követhető, ugyanis a vidám betlehemi pásztorok dalaként is terjedt. Hőse a természetben élő, boldog pásztor, Tityrus:

*Ha gyönyörűségesen
Él valaki, én frissen
Élek, juhász, a mezőben,
Terelvén nyájam erdőben
A hegyek havasira
S a vizek forrásira.*

(RMKT XVIII/14, 192/I. sz., 2. versszak)⁴

A fülemüle és a gerlicék dala mindennap felvidítja őt, a hú kuvasz pedig minden ellenségtől megóvja a nyáját, így a juhász jól túri a perzselő napfényt, a szelek és esők viszontagságait, hiszen boldogan élhet, távol mindentől. A szempontunkból legfontosabb sorok:

*Királyok koronáját,
Nem kívánom pálcáját,
Jobb e pásztori bot annál,
Országok birodalmánál!
Már, juhaim, sétáljunk
Az akolba, s ott háljunk!*

(RMKT XVIII/14, 192/I. sz., 12. versszak)

A juhász egészsége-boldogsága tehát onnan ered, hogy mentes a hatalmi vágyaktól, s a bárányokon kívül mást nem akar vezetni.

A magyar közköltészetben szereplő pásztorok közül egyértelműen a gulyások vannak többségben. A legismertebb anonim dalt már a 18. század végén feljegyezték, ponyván is megjelent, s később Édes Gergely írt belőle parafrázist. Néhány részlet:

*Én vagyok a petri gulyás,
Én őrzöm a gulyát, nem más.
A bojtárom a gulyánál,
Magam vagyok a rózsámnál. [...]*

⁴ A szöveg egy változata a *Mezei juhász dallok* című ponyvafüzetben is megjelent 1790 körül, vö. MVP II. 6. sz.

*Menjünk fel a lapanyakra,
Nézzünk széjjel a gulyába',
Nincsen-e kár a marhába',
Nincsen-e kár a marhába'?*

*Felmentünk a lapanyakra,
Széjjelnéztünk a gulyába',
Nincs semmi kár a marhába',
Nincs semmi kár a marhába'.*

(RMKT XVIII/14, 217/I. sz., 1. és 3–4. versszak)⁵

Az éneket egy idilli képsor zárja: a gulya a szomszéd dombnál legelészik, s a gulyás továbbra is a kedvesével mulat, borozik. Azaz nyugodtan kivonhatta magát a kötelessége alól, a bojtárok rendet tartottak. Érdekes, hogy a gulyások kapcsán ez a motívum szinte minden közköltési dalban visszaköszön. Mátyási József 1820-as évekbeli, szintén közdallá vált *Gulyásnótája* a korábbi pásztor-dicsekvések sok elemét továbbviszi:

*Nem bánom hogy parasztnak születtem,
Csak azért hogy Gulyássá lehettem,
Eb cserélne cserép palotával,
Vagy életet köszvényes nagy úrral.*

*Kis királyság így is állapotom,
Igazgató törvény bunkós botom,
Országom az egész baromjárás,
Nagy Potentát egy révbeli Gulyás.*

*Hat bojtárnak vagyok fejedelme,
Így tisztelnek: Gazduram ökelme [...]*
(MVP II. 13. sz., 1–3. versszak)⁶

A dicsekvő gulyás tehát felügyeli a bojtárok munkáját, de nem neki kell mindenre figyelnie, azaz még a pásztori életformán belül is szabad, független embernek számít. Visszaköszön a királyi pálca és a pásztorbot képe, sőt egy későbbi versszakban az is, hogy nem cserélné fel a szűrét az urak elegáns ruhájára vagy posztóköpenyre. Ugyanezt a tónust képviseli Vitkovics Mihály egyik népies dala: „Hej, pajtás, be nevetem világ bolondságát.” A szintén ponyván kiadott dal hőse is tehénpásztor, aki mindig a kedvesével mulathat, jókat ehet-ihat, s füttyül a világra. A záróstrófa:

⁵ Fő terjesztője 1800 táján a *Leg-is leg-újabb Petri Gujás nótái* című ponyvatípus volt, amelynek címadó dala. Vö. MVP II. 11. sz.

⁶ *Címlap nélküli, töredékes ponyva, 1820-as évek.*

Egy szóval Paraditsom

A' Pásztor' tanyája,

Mert oda el nem hat

A' Világ' lármája.

(MVP II. 12. sz., 18. versszak)⁷

Fazekas Mihály *Hortobágyi dalában* is egy gulyás portréja jelenti a meglegedés csúcását:

Van húsa, szalonnája,

Öt örü bundája,

Szép zöldellő mezőben

Legel a' marhája.

(Fazekas 1836, 29–30, 13–16. sorok)

Egy másik, igen közkedvelt énekben (RMKT XVIII/4, 117. sz.)⁸ egy alföldi, tiszántúli csikós az „igazi”, kelet-magyarországi magyarok allegóriájaként lép elő, kigúnyolva az idegen szavakat használó, „romlott” dunántúliakat. A csúfolódó tanítást a vers szerzője „Rákosnál, a pesti vásárkor” hallgatja meg a messziről jött csikóstól. Értsd: Pesten, az ország közepén, ahol hajdan az országgyűléseket tartották. Lám, egy igaz lelkű csikós mondhatja ki a hazafias üzenetet:

Rákos mezőn egykor, Pesti Vásárkor,

Túl a' Tiszán lévő Csikós Bundástúl,

Dudástúl,

Bundástúl,

Három ittze finom borra bé fordúl.

Azt kérdezik az ott valók tréfából:

Ha tudnak-é túl a' Tiszán Magyarúl?

Tiszántúl?

Magyarúl?

Felel nékik ezen Csikós tréfából:

Túl a' Tiszán iszik Magyar Korsóbúl,

Jó paprikás húst-is eszik Bográcsbúl,

Tiszántúl,

Bográcsbúl,

Ugyan bizony helyessen van Magyarúl!

(Szirmay 1804, 19, 1–3. versszak, vö. RMKT XVIII/4, 117/X. sz.)

⁷ A ponyvakiadások szintén a szerző nevének említése nélkül jelentek meg.

⁸ Népszerűségét jelzi, hogy 1790 és 1840 között 22 variánsról tudunk.

A kanászok víg élete és csinos viselete is közmondásos a dalokban:

*Megismerni a kanászt csak a járásáról,
Cifrán kötött bocskoráról, tarisnyaszíjáról,
Gic, gic gic!*
(VÉV 176. sz., 1. versszak)⁹

Sőt a pásztorok közül egyedül őket ábrázolják házas emberként – a kanász szép felesége viszont ura távollétében a vendégekkel kacérkodik:

*Itthon van-e a kanász vagy a felesége?
Nem kell nekem a kanász, csak a felesége.*
(Mátray 1854, 80–81, 1. versszak)¹⁰

A disznópásztorok sorsa mégsem volt könnyű; sokat jártak a veszélyes erdőkben, betyárok, tolvajok közelében. A rájuk bízott jószág elvesztése súlyos bűn volt. Ennek emlékét őrzi az 1780-as évekből való *Alsókubini kézirat* szövege, amely egyike a legrégebben feljegyzett magyar balladáknak. Hőse, a gyöngyösi kondás elveszített egy malacot, s mindent bejár utána, de tudja, hogy felakasztják a mulasztásért. Ő nem volt mindig kondás, s átkozza a percet, amikor messzi földre jött emiatt a veszélyes szakma miatt:

*Jobb lett volna nékem a Tiszán túl menni,
Bús kenyeret enni, katonának menni,
Almási Jánosnak konyháját kerülni. [...]
Kár volna még nékem az halálra menni,
Szép bodor hajamat szélnek elhordani [...],
Mert soha [‘mintsem egy’] disznóért embert akasztani,
Ily árva legénynek világból kimúlni.*
(RMKT XVIII/14, 227. sz., népköltési változatokkal)

A pásztorok és a deviáns csoportok (tolvajok, betyárok) közti kapcsolatok állandó toposznak számítanak, amely talán a valóságon alapult. Már *Opre Tódor nótájában*, a 18. század első évtizedeiben arról értesülünk, hogy a tolvajbanda tagjai *pakulárnak*, azaz juhásznak nevezik magukat (az ének román–magyar vegyes nyelvű), s marhalopásaikat egy cinkos pópa is segíti (RMKT XVIII/14, 223. sz.). Az alföldi gulyások és a csikósok a lovas életforma miatt még közelebbi kapcsolatban álltak a korai magyar betyárokkal. Sőt, Angyal Bandi ponyván megjelent balladája (*Az Alföldre menendő Angyal Bandi nótája*, 1810-es évek)

⁹ Horowitz Fülöp-énekeskönyv (1837).

¹⁰ Ez a *Duda-nóta* Mátray Gábor jegyzete szerint 1820 és 1846 között volt ismert Fejér, Somogy és Veszprém vármegyében.

épp azzal kezdődik, hogy az észak-magyarországi, nemesi származású ifjút óva intené az ő veszélyes társaságuktól:

*Lám, megmondtam, Angyal Bandi, ne menj az Alföldre,
Csikósoknak, gulyásoknak közibe, közibe.*

*Mert megtanulsz lovat lopni ízibe, ízibe,
Majd úgy kerülsz a vármegye kezébe, kezébe.*

(VÉV 21. sz., 1–2. versszak)

A pásztori mesterség a 19. század elején más hivatásokhoz képest néha leértékelődik. Egy sokfelé ismert (Debrecen, Dunántúl stb.) mulatódal így kezdődik: *Ha valaki vígan él, a juhász éppen úgy él* – az ekkor már évtizedek óta énekelt, már idézett *Ha gyönyörűségesen él valaki* továbbgondolásaként, sőt a dallamuk közt is van kapcsolat. A kezdő strófa mindig a juhász vidám életét festi, a többi szakasz viszont más-más foglalkozásokat. Az utolsó mindig a diák, aki a tanulás közben is pipázik. Az éneklők épp e közösség tagjai voltak, így a szakmai körkép végén mindig „hazaértek”, noha irigyelték a jó levegőn élő juhászt, aki „sétál, pipál, furulyál, billeg-ballag, meg-megáll” (RMKT XVIII/14, 195. sz.).

A hanyag juhászt csúfolja egy 1810-es évekbeli párbeszéd dal, amelynek népi változatait is ismerjük *Aluszol-é, te juhász?* kezdettel. Minden strófa újabb részleteket árul el a kelekótya pásztorról, aki hagyta, hogy a farkasok megté-
pázzák a nyáját:

*Ugatták-é a kutyák?
Hej, nem is nevettek.*

*Vittek-é el sok bárányt?
Jaj, de nem is hoztak.*

*Szaladtál-e utánok?
Hej, nem is előttök.*

(RMKT XVIII/14, 219/II. sz.)

A közköltészetre jellemző oktató szándék ezt az éneket is áttételesen didaktikussá teszi a humor mellett. A szerelmétől pásztori teendői miatt távol lévő juhász vagy más pásztor képe szintén toposz volt a 19. században, sőt az emiatt hátrahagyott nyáj képe is felbukkan például Vitkovics Mihály zsánerversében:

Füredi pásztor' dala

Hej juhász bojtár! hol a' juh?

Mért vagy te olyan szomorú?

Balaton mellett, ott a' juh,

Engemet öldös egy nagy bú.

*Nem ettem 's ittam én még ma,
Itt fekszem dűlve, mint a' fa,
Lenyúgszik a' nap az égen,
Engemet itt hágy ínségben.*

*Megesett rajtam, 's fáj nekem,
Nem szeret engem a' szépem;
Hasztalan fúvom furullyám',
Nem hallja, nem néz ő énrám.*

*Fris tejet adtam, bárányt is
Én néki, teljes boglárt is,
Tőle nem szántam semmimet,
Odadtam volna lelkemet. [...]
(Toldy 1828, II. kötet, 125, 1–4. versszak)*

A *Sír az egyik szemem, a másik könnyezik* kezdetű, 18. század végi, ponyván terjedő keservest – néhány szép, általános érvényű panaszkodó sor után – ugyancsak a szétszéledt nyáj (esetünkben: ménes) képe vezeti be. A töredékes jelenet hőse a lovait kereső csikós, aki mintha az éj leple alatt a faluban segítené titokban asztagot rakni (a családjának?), hajnalra viszont nyoma vész a rá bízott lovaknak. S noha bekopog egy ismeretlen csapszékbe, az özvegy csaplárné nem engedi be, talán a csikósok-betyárok kétes hírnevétől tartva. Az éneket egy árvaságot sirató versszak zárja, amely így egyaránt érthető az asszony és a szerencsétlen csikós panaszaként:

*Majd le-viszi Isten a' szép fényes napot,
Setétségben hadgya a' szegény parasztot.
Fel-deríti Isten a' fényes tsillagot
Hogy rakhasson minden szegény jó asztagot.*

*Mikor a' szép hajnal már frissen ki-derül,
Akkor az én lábom kengyelembé merül,
Lóra Tsikós, lóra, el-szaladt a' ménes,
Tsak egyedül maradt a' pányván a' nyerges.*

*Keresi, keresi, de semmit nem lele,
Jártában, költében talál egy tsapszékre
Galambom Tsaplárné ereszs-bé engemet,
Biz én nem eresztlek, nem tudom nevedet.*

*Tsikos vagyok biz én galambom Tsaplárné
Kérlek a' nevedre nem eresztel-é-bé,
Bizony nem bánom én monda a' Tsaplárné,
Nintsen nékem Uram, nem szabad jönni bé.*

*Árva vagyok, árva, én vagyok az árva,
Áldja-meg az Isten, ki az árvát szánja.
Búval és bánattal élem világomat
Búval terítették az én asztalomat.
(MVP I. 66. sz., 2–6. versszak)*

Hasonló példánk a reformkorból is akad. A kezdetben gondos és vidám kanászként lefestett Marci az ének strófái haladtával változtat irányt, mert aggódni kezd kedveséért. Végül az egész kondát „barna babája felé” terelgeti:

*Mikor szűrét nyakába vetve csapat disznaját
Terelgeti Marci: „Hücs után siska, te!” – csak azt emlegeti.*

*Dudája is kezébe van, tilinkóját fújja,
Iszik reá jó bort, „Hücs után siska, te!” – megint azt pengeti.*

*Megint reárivalkodik: „Hücs után siska, te!
Galambom is nem tom, hogy van, jaj, szegény! Hücs után siska, te!”*

*Mikor lenyugszik a nap, így keríti disznaját,
Terelgeti nyáját: „Hücs után siska, te, barna babám felé!”
(1820–30-as évek; VÉV 175. sz.)*

Nem nehéz felismerni az ének hatását egy valamivel későbbi, közismert zsánerdalban: Petőfi Sándor *Megy a juhász számaron* kezdetű versében. A dramaturgiai helyzet hasonló – s a korábbi toposzokkal is összhangban áll –, hiszen a fiú a pásztori teendők miatt van távol szerelmétől, akiért aggódnia kell. A közköltési dalban (amelyet Petőfi legkésőbb Pápán megismerhetett) talán kedvező hírek várják a kanászlegényt, ám Petőfi hőse mire hazaér, holtan találja a lányt.

A pásztortípusok rangsorára utal egy 1824 körüli ének, amely a lovon járó csikóst sokkal előbbre sorolja, mint a gyalogos juhászt:

*A csikósnak jól van dolga,
Egyik lóról a másikra.
De a juhász, mint a kutya,
Egyik dombról a másikra.
(RMKT XVIII/14, 562.)*

Ám a foglalkozások tágabb összehasonlítása más eredményt mutat. Az igazán élelmes pásztorok például új pályát kereshetnek:

*Voltam csikós, voltam gulyás,
voltam nádudvari juhász.
Nem őrzöm már senki juhát,
Ad nekem a császár ruhát.*

(1809 k.; VÉV 150. sz., 1. versszak)

– kiáltja egyikük vidáman, aki a különféle pásztorkodás után katonának csap fel, s ezzel büszkélkedik.

Arany János *A betyár* című „románctöredéke” (1850) az 1848–49-es szabadságharc idején játszódik; teljes szövege csak 1867-ben látott napvilágot (AJÖM I. 66–70). A vers hőse, Pista eredetileg *bojtár*, de hírt kap a harcokról, ezért csak kurtán búcsúzik el szeretőjétől, néhány órára *betyárrá* „változik”, lovat lop, majd elszegődik vele *huszárnak*, ahol a saját ló is a csatlakozás feltétele. A lólopás itt egy hazafi sorsát teszi értelmezhetővé, hiszen kitörést jelent egykori bojtár szerepéből. Ez a három foglalkozás, s épp ilyen sorrendben rajzolódik ki Petőfi Sándor *János vitéz* című elbeszélő költeményéből, amelyet természetesen Arany is jól ismert (PSÖM III. 227. sz.). Mint köztudott, a szegény, falusi árva gyerek, Kukorica Jancsi juhászbojtárként tengeti napjait, de a kenyéradó gazdája mulasztáson kapja a fiút (melyet a kedvese mostohaanyja idéz elő), s elcsapja a juhászkodástól. Bujdosni indul, a zsványok tanyájára vetődik, de végül nem vállal közösséget velük, hanem rájuk gyújtja a házat, s elmenekül. Később huszárnak csap fel, s új nevet kap, a költemény címszereplőjévé, János vitézzé válik, immár végérvényesen kilépve hajdani sorsából. Boldogságát azonban halott kedvesével együtt csak Tündérországba lelheti meg. A pásztorságból a devianciába, majd onnan a katonasághoz vezető pálya világosan jelzi az irodalmi hagyományt. S ez a korábbi toposzokkal is összhangban áll:

juhász	→ zsvány	→ huszár
csikós	→ tolvaj („betyár”)	→ huszár
		↓
CÍM		János vitéz
	↓	A betyár

Egy pásztor elégedetten félrehúzódhat a világtól, ám ha a körülményei nyomorúságosak, tovább kell lépnie, beljebb a világ rengetegébe. Így lép az egykori juhászlegény vagy Pista bojtár először a bűn, végül az erény útjára. A bűnözők közeli, de kaotikus világa helyett a katonaság, áttételesen a nemzet rendezett soraiba.

Irodalom

- Arany János. 1951. *Kisebb költői művei*. Kiad. Voinovich Géza. Arany János Összes Művei I. Budapest: Akadémiai. (AJÖM I.)
- Csörsz Rumen István, kiad. 2001. *Világi énekek és versek 1720–1846. Válogatás*. Műfaji bevezetők Küllős Imola. A magyar költészet kincsestára 97. Budapest: Unikornis. (VÉV)
- Csörsz Rumen István, kiad. 2018. *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820. I. Lírai dalok és versek*. ReTextum 8. Budapest: Reciti. (MVP I.)
- Csörsz Rumen István, kiad. *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820. II. Oktató és szórakoztató költészet*. ReTextum 11. Budapest: Reciti. (MVP II.)
- Csörsz Rumen István–Küllős Imola, kiad. 2013. *Közköltészet 3/A. Történelem és társadalom*. Régi magyar költők tára XVIII. század, 14. Budapest: Universitas–Editio Princeps. (RMKT XVIII/14.)
- Fazekas Mihály. 1836. *Versei*. Kiad. Lovász Imre. Pest: Beimel József.
- Kilián István, szerk. 2017. *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Küllős Imola, kiad., Csörsz Rumen István, mts. 2000. *Közköltészet 1. Mulattatók*. Régi magyar költők tára XVIII. század, 4. Budapest: Balassi. (RMKT XVIII/4.)
- Mátray Gábor, kiad. 1854. *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye*. Első kötet 2-dik füzet. Pest: Gusztáv Emich.
- Petőfi Sándor. 1997. Összes költeményei 3. (1844. szeptember–1845. július). Kiad. Kerényi Ferenc. *Petőfi Sándor Összes Művei*. Kritikai kiadás. Budapest: Akadémiai. (PSÖM III.)
- Szentmártoni Szabó Géza. 2004. Balassi Bálint poézisáról. In *Balassi Bálint és kora*, szerk. Kőszeghy Péter. 43–64. Budapest: Balassi.
- Szirmay, Antonius. 1804. *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia, et dicteria Hungarorum*. Buda: Typis Regiae Universitatis Pestanae. (2. kiadás: 1807.)
- Toldy, Franz, Hg. 1828. *Handbuch der ungrischen Poesie*. Zweiter Band. Pesth und Wien: G. Kilian und K. Gerold.

Ištvan ČERS RUMEN

MOJ PASTIRSKI ŠTAP BOLJI JE OD KRUNE

Slika pastira u popularnoj mađarskoj književnosti 18. i 19. veka

U mađarskoj književnosti 18. veka motiv pastira postaje sve uobičajeniji. Ova pojava je povezana kako sa konsolidacijom poljoprivrednih prilika, tako i sa bogatom pastirskom kulturom multietničke zemlje, na primer sa boljim upoznavanjem planinskog pastirstva Slovaka i Rumuna. Antički toposi i stvarna etnografska iskustva su se na poseban način stopili i postali sastavni elementi nove literature. Od početka 19. veka širenju ovog motiva pomogla je i popularna književnost za narod, naročito žanrovske pesme, uključujući kravarske pesme Gergeja Edeša i Jožefa Mačasića, pastirske pesme Mihalja Vitkoviča, a kasnije i poezija Šandora Petefija na temu mađarske pustare. Junaci ranih hajdučkih balada izvorno su takođe

bili čikoši (konjari) i čuvari stoke, da bi tek kasnije postali razbojnici. Studija ima za cilj da nijansira prikaz pastira u mađarskoj književnosti analizom nekih glavnih motiva.

Ključne reči: pastirstvo, mađarska popularna poezija, književnost za narod, razbojnici, 18–19. vek

István CSÖRSZ RUMEN

MY SHEPHERD STICK IS BETTER THAN THE CROWN

The image of the shepherd in 18th-19th century Hungarian popular literature

In 18th-century Hungarian literature, the motif of shepherds is becoming more and more habitual. This is related both to the consolidating agricultural conditions and to the rich pastoral culture of the multi-ethnic country, as well as a better understanding of mountain pastoralism in Slovakia and Romania. Antique topoi and real ethnographic experiences blended with each other in a specific way and became the props of new literature. From the beginning of the 19th century, broadside literature also helped the spread of this motif, especially genre songs, including herdsmen's songs by Gergely Édes and József Mátyási, pastoral songs by Mihály Vitkovics, and later poems by Sándor Petőfi about the Hungarian plains ("puszta"). The heroes of the early outlaw ballads were originally also horsemen and herdsmen, only later taking the path of robbers. By analyzing some main motifs, the study would like to nuance the representations of shepherds in Hungarian literature.

Keywords: shepherding, Hungarian public poetry, broadside literature, outlaws, 18th–19th century